

СПИСАНИЕ ЗА ТЕОРИЯ,
ПОЛИТИКА И КУЛТУРА

2019

ГОДИНА XXII

5-6

ПОИМЕНАЛНИК

КОСМИЧЕСКАТА ДЪРЖАВА КАТО ДЪРЖАВА НА БЪДЕЩЕТО: ВЪЗМОЖНИ ВАРИАНТИ ЗА ФОРМИРАНЕ

Сергей Ударцев

Сергей Ударцев – доктор на юридическите науки, професор в АЗГЮУ, ръководител на научно-изследователски проекти по въпросите на правната политика, конституционното законодателство и държавното управление, главен редактор на списание "Право и государство".

Впродължение на много векове човечеството е размишлявало теоретически за живота в космоса (14, 15, 16, 17, 31, 32). От средата на ХХ в. то достига равнище на развитие, позволяващо да започне процесът на практическо усвояване на космоса, а през ХХI в. – и построяването на космическата инфраструктура на държавата (18, 19, 21). Така то излиза на пътя към формирането на космическа държавност.

Благодарение на ускоряването на историческата еволюция на човечеството, на развитието на техническите и естествените науки, на философските въпроси за глобалната еволюция, на футурологията, на културологията, на политологията, на приложната и прогностичната аналитика, на космическото право значително се промениха общите представи за перспективите на развитие на различни сфери на човешката дейност. В частност, „появи се разбирането за взаимната връзка между общопланетарните и космическите процеси, за трансформацията на глобалната дейност в космическа дейност, както и за превръщането на глобалното развитие в космическа еволюция” (1, 24, 25).

Както е известно, президентът на Казахстан нееднократно в своите речи е поставял задачата за превръщане на страната в космическа държава. Например при посещението си в новооткрития в Астана музей на ракетно-космическата техника държавният глава отбеляза важноста на напредъка в науката и в новите технологии за развитието на промишлеността. „По мое поръчение съвместно с френската страна ние открихме завод за сглобяване на изкуствени орбитални спътни-

ци. В най-скоро време ще осъществим сглобяването на собствени спътници. Ние притежаваме наша пускова установка, а към 2022 г. ще бъде готова ракетата „Зенит“. По този начин нашата космическа промишленост излиза на ново технологично равнище, а Казахстан се превръща в пълноценна държава” – каза Назарбаев.

За решаването на тази задача служат създаващият се в Астана Национален космически център и регионалната инфраструктура за дистанционно зондиране на Земята, както и планираното развитие на най-мощния засега космодрум на планетата – „Байконур” (7). Значителен път извървяха вече и органите за управление на космическата дейност (5).

Днес подобни цели имат много страни. Държавите лидери – САЩ, Русия, Китай, Индия, ЕС, Япония и други, планират съществено нарастване на активността си в тази област.

Разширението на космическата дейност на съвременната държава, излизането на феномена на държавата в космоса

Съвременните държави, конкурирайки се помежду си, разширяват космическата си дейност. Днес държавата не може да бъде конкурентоспособна, ако не се занимава с космическа дейност, от която директно зависят: телекомуникациите, навигацията, движението на наземния, морския и въздушния транспорт, спасителните работи в отдалечени райони, сондирането и картографирането на Земята, които са необходими в селското стопанство за кадастриране на земята, също за прогнозиране на времето и на глобалните екологични промени, за отбрана и сигурност и така нататък.

Във връзка с известното изоставане на международното космическо право, създадено до голяма степен през 1960-те – 1980-те години, както и с наличието на значителни пропуски в него, през XXI в. в много държави се развива национално космическо право, проникващо в много отрасли на правото и в съвкупността, възникваща като междуетраслова подсистема в рамките на националното право. Сега в повече от 30 държави действат специални рамкови национални закони или други нормативни актове за космическата дейност (1). През 2007 г. активни участници в космическата индустрия бяха 20 страни, а повече от 120 страни се занимаваха с развитието на космическа дейност. През 2012 г. вече 40 държави имаха свои космически апарати (10, с. 169). Днес по света има повече от 50 космически агенции на различни държави и международни организации (10). През 2016 г. САЩ и Китай за първи път изпревариха Русия по брой годишни космически изстрелвания (съответно 22, 22 и 19 изстрелвания годишно) (11).

Космическата дейност има голямо значение за гарантирането на сигурността на дадена страна като цяло и за нейната отбрана в частност. Сега в Русия, САЩ и Китай са сформирани космически войски (23). Активното участие в космическата дейност е неотменим елемент от ресурсите на днешната силна

държава. Както вече беше отбелязано, „съвременната държавност преживява определена трансформация, обусловена от новото равнище на военна и техническа мощ на държавата, от разширяването на полето на нейната дейност, от използването на нови информационни технологии за управление, от растежа на възможностите за свобода на човека и в същото време от появилите се нови средства за нейното ограничаване и за контрол над поведението и съзнанието на човека. Държавата като явление придобива нови очертания и форми, получава нови средства за организация на обществените сили и ресурси, за поддържане на реда и за използване на юридически обоснована принуда, за решаване на задачи от национален, наднационален и глобален характер. Държавността не изчезва, тя придобива нова сила, голяма мобилност и гъвкавост, усвоява новите технологии, достроява зданието си с нови етажи и пристройки, обраства с квазидържавна инфраструктура, за да отговори на глобалните предизвикателства, вписвайки се все повече в развиващите се процеси на глобализация.

В условията на глобализация и глобална „турбулентност“, на циклични световни кризи, на интензификация на междучивилизационните взаимодействия до известна степен се усложнява, но не спира глобалното развитие на държавността. Продължава постепенното излизане на дейността на държавите на планетарно ниво и в космическото пространство. В същото време се появяват нови, ускоряващи този процес фактори, свързани с началото на Четвъртата промишлена революция...” (22, с.13, 20).

Общите тенденции в еволюцията на държавността в контекста на еволюцията на човешката цивилизация позволяват да се направи изводът, че един от закономерните елементи на съвременната силна държава е формирането на инфраструктура за участието ѝ в космическата дейност и ефективното управление на тази високотехнологична, скъпоструваща, но и многообещаваща сфера.

Периодът на забавяне в развитието на космическата дейност (4) започва да се сменя с ново ускорение. В края на 2020-те – началото на 2030-те експертите прогнозират нов бум на конкурентната космическа дейност, когато натрупаните знания, нова техника и технологии, значителен международен опит в космическата дейност ще се реализират в новия скок на човечеството отвъд достигнатите космически хоризонти. Тогава човечеството може да получи за първи път възможността да започне изследването и добиването на полезни изкопаеми на Луната, на астероидите и на други небесни тела, чието богатство практически безкрайно превъзхожда всички ресурси на нашата планета. Както е известно, в САЩ през 2015 г., още по времето на президента Б. Обама, беше приет закон, разрешаващ на частния бизнес да добива и да присвоява добитите в космоса полезни изкопаеми, което активизира бизнеса в подготовката на условията за такава дейност. Законът използва пропуските в международното космическо право (по-подробно вж. напр. 8). Страните, които няма да бъдат готови за новата „златна треска“ (космическа) и поради това няма да могат да участват в нея, няма да получат съответните дивиденди, постепенно ще загубят своята конкурентност и ще изостанат окончателно.

Съвременните държави създадоха и усъвършенстват космическата техника и технологии, провеждат многоаспектни научни изследвания на космическото пространство и на жизнената дейност на човека в него, изграждат космическа промишленост и телекомуникации на Земята, изстрелват и експлоатират автоматични и пилотирани космически апарати, международни космически станции. Те създават и космически войски, сключват международни договори за космоса, формират национално космическо право и т.н. Фактически развитите държави вече в много области са излезли в космоса и тази им дейност ще продължава да се разширява.

Еволюцията на земните държави в космически

През XX и в началото на XXI в. темповете на техническо, технологично и информационно развитие на човечеството поразяват въображението. Това, което доскоро беше фантастика, се превръща в действителност и минава в графата на ежедневноста реалност, на общодостъпната техника и технология. Ярък пример са компютрите и мобилните телефони, изпълняващи функциите на компютър, на интернет. Днес, половин век по-късно, моделите на персоналните компютри и на мобилните телефони по своята изчислителна мощност и обем памет са няколко нива над скоростта на работа и обема памет на тежките бордови компютри на космическите апарати, летели до Луната (2).

Или друг пример. В началото на XX в. току-що започваше строителството на първите примитивни безшумни самолети. Днес в света има повече от 500 000 въздухоплавателни средства, а ежегодно въздушният транспорт превозва повече от 3 млрд. души, т.е. около една трета от населението на планетата. При това във въздуха едновременно се намират хиляди самолети, които за един ден превозват от 300 000 до 1 000 000 души (3, с. 16). Утвърди се понятието „летящ човек“ (2, с. 55, 3, с. 90).

Може да се предполага и да се очакват не по-малко високи темпове на развитие на космическата дейност във връзка с намаляването на себестойността на космическите ракети, на космическите кораби и апарати, също и при прехода към космически системи за многократна употреба, ракети, космически кораби и апарати, както и с оглед на усвояването на нови технологии, двигатели, материали и така нататък.

Държавите, появили се и развиващи се на планетата Земя, която се движи около своята звезда Слънцето, а заедно с него около центъра на галактиката (Млечен път), в степента на развитие на човечеството, на усвояването на планетата от него, на появата на условия за усвояване на друго космическо пространство – тези държави заедно с човечеството естествено се превръщат в субекти на космическата дейност. В хода на глобалната еволюция феноменът на държавата като форма на организация на социалния живот на различни нива, държавата и държавността са единно, като съвкупност на съществуващи и взаимодействащи си държави, се

приближава към момента, когато крехките усилия да се погледне в неизвестните далечини на космоса ще бъдат възнаградени. От първите стъпки до проникването отвъд пределите на летищата в космоса планета Земя държавата и държавността придобиват достатъчно сили и ресурси, за да започнат активно навлизане в космоса и усвояване на неговите неизчислими богатства. Това открива нови, непознати по-рано възможности, но същевременно носи големи, сериозни рискове и опасности, свързани с екологията и адаптацията към нови, до голяма степен неизвестни извънземни условия за живот. За придвижването на човечеството в космоса то трябва да реши множество проблеми, да опознае немалко закономерности, да преодолее многочислени рискове и опасности, да се приспособи към космическите, физическите условия на живот и дейност, в които досега не се е намирало, и по възможност да създаде приближени до Земята островчета от благоприятна изкуствена среда в неблагоприятните космически условия, като постепенно усвоява и преобразува космическите обекти. В тази организационна дейност незаменима роля ще играе обновената и достигнала нови нива на ефективност високотехнологична държава.

Според степента на проникване в космоса земната държава неизбежно ще се превръща в космическа държава, чиято дейност няма да бъде ограничена от територията на планетата Земя и все повече ще се премества в космоса. Тя ще функционира във все по-разширяващата се сфера на космическата дейност в процеса на проникване на човечеството в космоса и на усвояването му. В космическата държава напълно ще се реализира потенциалът на държавата като историческо явление. Следващата му еволюция ще бъде свързана до голяма степен с космоса, с неговите безкрайни простори, с познанието и използването на общите и специфичните за отделните райони на космоса закони и естествени процеси, със сложната му структура и йерархия, с неизчерпаемите космически ресурси.

Възможните пътища за формирането на космически държави: естествен, изкуствен, вътрешен и външен

Процесът на формиране на космическата държавност може да бъде многовариантен. Както предшестващата еволюция на държавността в историята вървя по различни пътища, така и следващата може да бъде разнообразна. Както цивилизационните, културните, географските и други особености в земната история на различните държави и народи са играли различна роля в скоростта и пътищата на еволюцията им, така и формирането на космически държави в различни исторически и стартови условия неизбежно ще покаже спецификата във вариантите, формите и темповете на развитие.

Конкретните бъдещи форми, детайлите и особеностите за различните страни в процеса на такава държавностно-космическа еволюция едва ли е възможно да се опишат с голяма точност и още повече да се предскажат за много

години напред. Но е възможно да се прогнозираат общите направления и типичните варианти за протичането на този глобален процес.

Ние предполагаме, че процесът на формиране и утвърждаване на космическите държави от земните държави на базата на човечеството на Земята може да тръгне по няколко пътя.

Първо, като естествен процес на превръщане (прорастване) в хода на еволюцията на земните държави в космически. Развивайки се технически и икономически, земните държави достигат равнища на високоактивна и многообразна космическа дейност (включително промишлена, енергийна, добиваща полезни изкопаеми, преработваща ги, изграждане в космоса на научна, промишлена, транспортна, туристическа, военна, правоохранителна и друга инфраструктура и дейност) и проникват достатъчно дълбоко в космоса. Такова ниво на развитие могат да достигнат както отделни силни национални държави, техните съюзи, федерации и конфедерации, така и планетарни държавни образувания (например федерация или конфедерация на държавите от планетата Земя), които могат да съществуват паралелно със силните национални държави или техните съюзи вътре в рамките на такава планетарна федерация (или конфедерация на определен етап). При това е възможно балансирано и хармонично чрез правото едновременно съществуване на всичките три вида държавност в рамките на планетарното обединение на държавите (ранен прабраз на което се явява ООН).

Всъщност неизбежното възникване на всемирна федерация от държави в бъдеще с цел гарантиране на мира на планетата беше прогнозирано още от създателя на немската класическа философия Имануил Кант в края на XVIII в. Той допускаше такова ниво на политическо развитие на човечеството и двойно гражданство – на конкретната национална държава и на всемирната федерация (13).

Второ, процесът на поява на космически държави може да се развива по пътя на ускорен изкуствен процес, по пътя на създаване, на социално-политическо конструиране от земните жители на напълно нови космически държави. Това може да се окаже привлекателно за определена част от населението в условията на глобализация, както и очакване и начало на нова активна фаза в усвояването на космоса и осъществяването от страна на група страни на нови големи космически проекти (пример може да бъде първата – непризната – космическа държава *Asgardia*), но при условие че е позволено двойно гражданство.

Такъв вариант за формиране на космическата държава понастоящем е представен от *Asgardia* (27). Формирането на това кралство започна на Земята през 2016 г. То съчетава модела на цифровата, виртуалната, мрежовата държава с модела на държава от живи хора и се надява на признание с течение на времето от другите държави и ООН. Днес граждани на *Asgardia* са повече от 280 000 души от много държави по света (при това броят на гражданите ѝ расте; докато първоначално за получаване на гражданство не се дължеше такса, сега тя е 100 евро). *Asgardia* има държавен глава (Игор Ашурбейли), парламент, правителство и министерства. Тя притежава неголям изкуствен спътник, в околосемна орбита,

в който се намира информацията за първите граждани на космическата държава. Този вариант за поява на космическа държава изглежда се явява утопичен. Впрочем, докато този проект не бъде завършен, няма основания напълно да се изключва възможността за успешната му реализация в една или друга степен, макар че шансовете за това очевидно са малки. Но даденият проект открива пътя към други социално-политически изобретения от подобен тип, някои от които в бъдеще при благоприятни външни и вътрешни условия е възможно да имат по-високи шансове за успешна реализация.

Тези два варианта за поява на космически държави могат да се разглеждат като вътрешен (земен) процес на създаване на космическата държавност.

В по-далечното бъдеще хипотетично е възможен и трети вариант, основан на външни космически фактори на еволюцията на земната цивилизация. Той е свързан с хипотетичното допускане за съществуване на извънземни цивилизации, които са могли да се появят и развият в космоса в подобни на земните или други условия, с възможността за контакт на земната цивилизация с тези извънземни цивилизации, с взаимодействието на земните или космическите държави на жителите на Земята с формите на организация на обществения живот на такива цивилизации.

За вероятния космически съюз на високоразвитите разумни същества на Вселената пише теоретикът на космонавтиката К. Циолковски през 1920-те години в много от своите статии, които са посветени на космическата философия (вж. напр. 29).

При това за възникването на определени форми на космическата държава не може да се изключва възможността от съчетаването на въздействието на външни и вътрешни фактори.

Възможното юридическо оформяне на статуса на космическата държава

Правното оформяне на процеса на еволюция на земните държави във все по-космически, а в по-отдалечено бъдеще – в предимно космически (според носителния дял на съответната сфера в дейността им), може да протича също в различни форми. Но във всеки случай това ще намира отражение в нормативните правни актове на националното право, в актовете на наднационалните или глобалните (планетарни) държавни организации, както и в международноправните документи (договори, конвенции, протоколи, колективни декларации), приемани по въпросите на космическата дейност или сключвани между различни космически държави.

Може да се предполага използването от държавите и на такава разпространена в историята на правото юридическа форма като декларацията, в конкретния случай – декларация за самопровъзгласяване (самообявяване) на дадена държава за космическа, за достигане на такова ниво на развитие.

Рано или късно закрепването (самозакрепването) на статуса на космическата държава трябва да намери някакво отражение и в конституциите като основни закони на държавата. Например това може да бъде направено в преамбюлите на конституциите или в членовете от общ характер, определящи общия характер на държавата. Отделни положения, имащи отношение към космическата държава, към нейните връзки и взаимодействия с други държави на Земята и в космоса, към провежданата от нея космическа политика, към правомощията на централните и местните органи на властта в сферата на космическата дейност, към въпросите за правата, свободите и задълженията на гражданите при тяхното участие в космическата дейност или при тяхното пребиваване в космоса, могат да намерят отражение както в по-специални членове на конституциите, така и в закони и подзаконовни нормативни актове на космическите държави.

Космическото кралство *Asgardia* през 2017 г. прие с референдум своя конституция. В нея са записани общите положения, права, свободи и задължения на гражданите, статусът на държавните органи – държавен глава, парламент, правителство, върховен космически съвет, съд, прокуратура, сметна палата, национална банка и др. Въпросната непризната държава за първи път се опитва да съедини цифровите технологии, виртуалната реалност с живите граждани. Неразрешен конституционен проблем остава провъзгласяването на различния характер на гражданство в *Asgardia* за гражданите на други (земни) държави – гражданството на тази държава декларативно се обявява за неозначаващо двойно гражданство спрямо други държави, което засега не се вписва в съвременните национални концепции за гражданство). Въпреки това, независимо от съществуващите особености на конституция с утопичен, декларативен характер и някои технико-юридически дефекти, конституцията на първата космическа държава е експериментален, авангарден документ, в който е предприет опит за усвояване на нова концептуална сфера на правното съзнание. Тази конституция, до голяма степен утопична в условията в началото на XXI в., въпреки това може в определена степен да стимулира развитието на конституционно-правната мисъл, особено в перспектива, в нейния стадий на юридическо оформяне на появата на космическата държавност, който очевидно ще започне в рамките на XXI век.

В по-далечна перспектива може да се прогнозира, че в случай на намиране и установяване на контакт с други хипотетични космически цивилизации, ще се сключват определени правни актове от още по-високо ниво – междуцивилизационни, с участието на отделни космически държави от планетата Земя, на техните съюзи или на тяхното глобално планетарно обединение.

Заклучение

1. Анализът на перспективите и потенциалът на еволюцията на държавата като исторически феномен водят към извода за закономерността на разширя-

ването на участието ѝ в космическата дейност, за насищането на космическата инфраструктура от нея и за постепенната еволюция на земните държави в космически. В този смисъл космическата държава е една от основните стратегически тенденции и стадии във формирането на държавата на бъдещето.

2. Постепенното, с оглед на техническото, технологичното, икономическото, социалното, информационното, политическото и правното развитие, превръщане на предимно земните държави в предимно космически открива пред нас нови грандиозни възможности. С течение на времето поевтиняването и повишаването на рентабилността на космическата дейност, на космическата техника и технологии ще имат мултипликаторен ефект във всички отрасли на жизнената дейност на човечеството, ще осигурят повишаване на неговата безопасност и на устойчивостта на развитието му.

3. Пътища за възникване на космическите държави могат да бъдат вътрешният естествен (под формата на национална космическа държава) съюз на национални космически държави или създадена от тях наднационална организация, а в перспектива и глобална планетарна организация от национални държави под формата на тяхна федерация или конференция, или изкуствен (първият опит за което се явява създаденото през 2016 г. космическо кралство *Asgardia*), както и външен път.

4. Възникването на космически държави и промяната на съотношението на космическата и земната дейност в структурата на дейността на държавата ще намират отражение в различни правни документи както на национално ниво (вкл. конституциите), така и в международните правни актове, а в по-далечно бъдеще – и в хипотетичните междуцивилизационни правни документи.

5. Първата конституция на космическа държава – конституцията на *Asgardia* – въпреки редица утопични и декларативни положения и технико-юридически дефекти, може да се разглежда и като първи опит за конструиране на конституционен акт на космическата държава, а някои от идеите ѝ могат да бъдат възприети от конституциите на бъдещите космически държави.

6. Развитието на космическата дейност на държавата и общата тенденция за формиране на космическа държавност в света и по-нататъшната ѝ еволюция в това направление трябва да бъдат отчитани в стратегическите документи и в дългосрочните програми за развитие на съвременната развита държава, на нейната икономика, наука, техника, култура, политика и право.

ЛИТЕРАТУРА

- ¹ Ильин, И. В., А. Д. Урсул, Т. А. Урсул. Глобальный эволюционизм: идеи, проблемы, гипотезы. М., МГУ, 2012.
- ² Кричевский, С. В. Аэрокосмическая деятельность: методологические, исторические, социоприродные аспекты (монография). М., Изд. РАГС, 2007, с. 316.
- ³ Кричевский, С. В. Аэрокосмическая деятельность. Междисциплинарный анализ. М., Книжный дом „Либроком“, 2012, с. 384.

- ⁴ Кричевский, С. В. Космическое будущее человека и человечества: проблемы и перспективы. – Философские науки (Russian Journal of Philosophical Sciences), 2013, № 9, с. 38–43.
- ⁵ Кукиева, А. А. Этапы институционального развития космической отрасли Казахстана. – Право и государство, 2017, № 3–4, с. 197–207. На сайта на списанието: http://km.kazguu.kz/uploads/files/17.%20%D0%9A%D1%83%D0%BA%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%90.%D0%90.%20%D0%A1.%20197-207_.pdf (15.11.2018 г.)
- ⁶ Массивная экзопланета обнаружена почти рядом с Землей. 20 лет исследований доказали наличие „Сверхземли“ у звезды Барнарда. – Независимая газета (интернет-версия, (15.XI.2018). URL: http://www.ng.ru/science/2018-11-15/100_barnard.html (20.11.2018 г.)
- ⁷ Мусабаяев, Т. А. Казахстан: становление космической державы (ответы на вопросы главного редактора журнала – С. Ф. Ударцева). – Право и государство (Астана, КазГЮУ), 2013, № 2 (59), с. 17–27.
- ⁸ Попова, С. М. Современные тенденции развития международного космического права. – Право и государство, 2016, № 4 (73), с. 66–71.
- ⁹ Посещение открытой экспозиции музея ракетно-космической техники. 2 июля 2018. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. URL: http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/visits_to_objects/poseshchenie-otkrytoi-ekspozicii-muzeya-raketno-kosmicheskoi-tehniki?q=%D0%BA%D0%BE%D1%81%D0%BC%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B9 (22.02.2019)
- ¹⁰ Список космических агентств. Википедия. Свободная энциклопедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (04.12.2018 г.)
- ¹¹ Список космических запусков. Википедия. Свободная энциклопедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (05.12.2018 г.)
- ¹² Табанбаева, А. С. Формирование национального законодательства о космической деятельности в зарубежных странах. – Право и государство, 2017, № 3–4, с. 172. На сайта на списанието: http://km.kazguu.kz/uploads/files/15.%20%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%90.%D0%A1.%20169-185_.pdf (15.11.2018 г.)
- ¹³ Ударцев, С. Ф. Политические и правовые идеи Иммануила Канта. Иммануил Кант. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. К вечному миру. (Вступ. статья и заметка С. Ф. Ударцева, Изд. 2-е, испр. и доп. – Алматы: Жеті Жарғы, 2004, с. 5–46.)
- ¹⁴ Ударцев, С. Ф. Политико-правовые идеи и мифология в Месопотамии, Хеттском царстве и Древнем Иране. Проблемы теории права и государства, истории политико-правовой мысли. – Сборник работ учеников, друзей, коллег профессора О. Э. Лейста / Отв. ред. Н. Г. Беляева и А. А. Матюхин. Алматы: АЮ – ВШП, „Әділет“, 2005, с. 386, с. 186–238.
- ¹⁵ Ударцев, С. Ф. История политических и правовых учений. Древний Восток: Академический курс. СПб., Издательский Дом Санкт-Петербургского. Гос. Ун-та, Изд. юридич. факультета СПбГУ, 2007, с. 664.
- ¹⁶ Ударцев, С. Ф. Теория анархизма и эволюция цивилизации (заметки и размышления). Прямухинские чтения 2009 года. М., типография „Футурист“, 2011, с. 179–199.
- ¹⁷ Ударцев, С. Ф. Идея космического государства в истории политической мысли. – Право и политика (Москва), 2012, № 8, с. 1386–1398. – 1,4 п.л. Пълна версия на статията на сайта на издателството: http://nbpublish.com/view_post_368.html (23.04.2018 г.)
- ¹⁸ Ударцев, С. Ф. Космическая деятельность государств как фактор глобализации и региональной интеграции. Материалы международного гражданского Форума по вопросам толерантности стран СВМДА (в рамках Форума национально-культурных центров стран СВМДА, ежегодный республиканский фестиваль Дружбы народов Казахстана). Астана, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2012, с. 45–52.

- ¹⁹ Ударцев, С. Ф. Космическая деятельность и эволюция человеческой цивилизации. Научные исследования = Ғылыми зерттеулер. – Международный сборник статей = Халықаралық мақалалар жинағы / Филиал Моск. Гос. Открытого Ун-та им. В. С. Черномырдина (г. Кропоткин, Россия). НИИ правовой политики и конституц. законодательства Казахского Гуманитарно-Юридич. Ун-та (г. Астана, Казахстан) / Координаторы: Харин, Н. В. (МГОУ), Ударцев, С. Ф. (КазГЮУ) – Москва – Астана – Кропоткин, 2013, с. 428–445.
- ²⁰ Ударцев, С. Ф. Государственность в условиях глобализации: кризисные явления, адаптационная трансформация и развитие. – Право и государство, 2013, № 4, с. 18–23. На сайта на списанието:
<http://km.kazguu.kz/uploads/files/3%20%D0%A3%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%86%D0%B5%D0%B2%2018-23.pdf> (15.11.2018 г.)
- ²¹ Ударцев, С. Ф. Государство, право и космическая деятельность. – В кн.: Социология права: курс лекций (в 2 т.). Т. 2/Ответ. ред. М. Н. Марченко. – М.: Проспект, 2015, с. 344, с. 307–338.
- ²² Ударцев, С. Ф. Сильное государство: вопросы теории. – Право и государство, 2016, № 2 (71), с. 13. На сайта на списанието:
<http://km.kazguu.kz/uploads/files/1.%20%D0%A3%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%86%D0%B5%D0%B2%20%D0%A1.%D0%A4.%20%D1%81.%206-14.pdf> (15.11.2018 г.)
- ²³ Ударцев, С. Ф. Сильное правовое государство и новые вызовы безопасности: вопросы теории. – Право и государство, 2018, № 1–2., с. 4–22. На сайта на списанието: <http://km.kazguu.kz/uploads/files/1.%20%D0%A3%D0%B4%D0%B0D0%A4.%204-22.pdf> (15.11.2018 г.)
- ²⁴ Урсул, А. Д. Освоение космоса (Философ.-методол. и соц. проблемы). М., Мысль, 1967, с. 238.
- ²⁵ Урсул, А. Д. Человечество. Земля. Вселенная. Философские проблемы космонавтики. М., Мысль, 1977, с. 264.
- ²⁶ Урсул, А. Д., Т. А. Урсул. Ноосферогенез как глобально-эволюционный процесс. – Философская мысль, 2015, № 1, с. 9–92. DOI: 10.7256/2409-8728.2015.1.14365. URL: http://e-notabene.ru/fr/article_14365.html
- ²⁷ Федорова, В. Космос для обычных людей. – Воздушно-космическая сфера, 2017, № 4 (93) декабрь, с. 5–13.
- ²⁸ Хардести, Вон и Джин Айсман. История космического соперничества СССР и США. Библиотека электронной литературы в формате fb2. URL: <http://litresp.ru/chitat/ru/%D0%A5/hardesti-von/istoriya-kosmicheskogo-sopernichestva-sssr-i-ssha> (15.11.2018 г.)
- ²⁹ Циолковский, К. Э. Космическая философия. М., Сфера. 2001.
- ³⁰ Scientists Are '99 Percent' Sure There's a Huge Exoplanet Very Close to Our Solar System. Brandon Specktor, Senior Writer. November 14, 2018 01:46pm ET, Live Science/Space. URL: https://www.livescience.com/64089-new-super-earth-discovered-at-closest-star.html?utm_content=bufferae793&utm_medium=social&utm_source=facebook (20.11.2018 г.)
- ³¹ Udartsev, S. F. Cosmic state: the forming and development of the idea in the history of thought. SENTENTIA. European Journal of Humanities and Social Sciences. 2014, № 1, с. 37–50. DOI: 10.7256/1339-3057.2014.1.11412.
- ³² Udartsev, S. F. Cosmic state: the forming and development of the idea in the history of thought. – Право и политика. М., 2014, № 4, с. 548–561. DOI: 10.7256/1811-9018.2014.4.11415

Превел от руски: Иван Динков-младши